

вий перелік прав людини в ліберальному трактуванні, але й передбачалася їхня конкретизація стосовно російських умов. Свобода друку розглядалася у взаємозв'язку із правовою регламентацією механізму судової відповідальності за злочини й провини, зроблені з використанням засобів масової інформації. Вказувалися основні принципи майбутніх законопроектів відносно свободи зборів, організації товариств і союзів (дозвільний порядок), подачі петицій (колективний і індивідуальний характер). Кадетські ідеологи вважали, що треба внести в програму положення про проведення демократичних реформ, залучити до їх розробки населення, а вже потім почати втілювати пункти програми в життя [9, 281]. П. Струве писав: «Бачити монархію конституційною, правовою» [10, 38].

На думку А. Павка, програма кадетів репрезентувала радикально-демократичний варіант парламентського, цивілізованого вирішення комплексу соціально-економічних та політичних питань російської дійсності [11, 336-337]. Історик В. Кувшинов відзначив, що кадети стали двигуном буржуазного лібералізму, вони поєднали у своїй програмі «ідею конвергенції» (теорія поступового зближення соціальної та капіталістичної систем, у суспільствах змішаного типу, що синтезують у собі позитивні сторони обох систем) [12, 18-19]. У свою чергу Ф. Селезнев погодився з тим, що кадети поділяли й деякі соціалістичні ідеї, але обраний ними шлях політичної та економічної модернізації Росії був однозначно західно-європейським [13, 60].

Підбиваючи загальний підсумок аналізу положень ліберальної програми, присвячених формуванню в Росії громадянського суспільства, слід відзначити кілька моментів. По-перше, формування програмного розділу «Права й свободи особи» являло собою тривалий процес, протягом якого йшло розширення «поля» громадянських і політичних прав особистості, що свідчило, на наш погляд, не просто про уточнення формулювань, а насамперед – радикалізацію вимог визволенців. По-друге, розширення прав і свобод цілком відповідало політизації й радикалізації політичного процесу Росії на початку ХХ ст., коли в нього усе активніше втягувалися демократичні верстви населення, тобто різночинська інтелігенція й особи вільних професій. По-третє, програмний розділ кадетської партії відносно громадянських прав і свобод акумулював позитивні наробітки попередніх етапів розробки програмних положень на сторінках журналу «Освобождение» і найбільш адекватно відбивав вимоги, побажання й настрої широких демократичних прошарків інтелігенції. По-четверте, все це давало шанс формуванню громадянського суспільства в Росії й дозволяло прискорити процес становлення правової держави й її інститутів.

1. *Державний архів Одеської області.* – Ф.9. – Оп.1. – Спр. 443.
2. *Общественное движение в России в начале XX в.* / Под ред. Л. Мартова и др.: В 5 т. – СПб., 1910 – 1914.
3. *Освобождение.* – 1902. – № 1.
4. *Российский Государственный архив социально-политической истории.* – Ф. 279. – Оп. 2. – Спр. 224.
5. *Освобождение.* – 1905. – №. 69-70.
6. *Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ).* – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр. 40.
7. *Партии демократических реформ, мирного обновления, прогрессистов: Док. и мат. 1906 – 1916 гг.* / Сост. Н. Хайлова. – М., 2002.
8. *ГАРФ.* – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр. 63; 66.
9. *Секиринский С.С., Шелухаев В.В. Либерализм в России. Очерки истории (середина XIX – начало XX вв.).* – М., 1995.
10. *Струве П.Б. Patriotika: Политика, культура, религия, социализм.* – М., 1997.
11. *Павко А.І. Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби.* – К., 2002.

12. *Кувшинов В.А. Кадеты в России и за рубежом (1905 – 1943 гг.).* – М., 1997.

13. *Селезнев Ф.А. Конституционные демократы и буржуазия (1905 – 1917 гг.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук.* – М., 2007.

Kovalchuk S.V. The evolution of “The Social rights and freedoms” in the “Liberate Union” and party of constitutional democrats policy documents. In this article author represents his view the consideration of the problem of the social rights and freedoms in the policy documents of the illegal liberal organization “The Liberate Union” and discovers whether such points were changed in the program of the cadets’ party, the successor of the Union.

Key words: program, social rights, «liberate union», party, cadets.

I. В. Пятницькова

УЧАСТЬ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У КООПЕРАТИВНОМУ РУСІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті проаналізовано участь населення Південної України в кооперативному русі на початку ХХ ст. Автором було визначено кількість населення, що брала участь у товариствах різних напрямів діяльності, проаналізовано соціальний статус, матеріальний рівень членів кооперативів, освіти, вік та стать учасників кооперативного руху досліджуваного регіону.

Ключові слова: кооперація, кооперативний рух, соціальний склад.

Кооперація на Півдні України зародилася у кінці 60-х рр. ХІХ ст. і розвивалася швидкими темпами. На 1 січня 1917 р. у регіоні вже діяли близько двох тисяч кооперативних організацій. Це були споживчі, ощадно-позичкові, кредитні, сільськогосподарські товариства, громади, різного напрямку діяльності артлі, а також кооперативні союзи. Незважаючи на поширення кооперації в регіоні, питання участі населення в ній залишається малодослідженим.

Окремі аспекти цієї проблеми були висвітлені в працях російських учених С. Прокоповича [1], М. Хейсіна [2] і українських дослідників Б. Стопневича [3], П. Пожарського [4], В. Марочка [5], І. Фаренія [6]. Проте, запропонована тема розглядається науковцями в загальному контексті вивчення історії кооперативного руху, а отже, потребує ґрунтовнішого вивчення, з урахуванням регіональних особливостей. Саме тому мета цієї статті полягає в аналізі участі населення Півдня України у кооперативному русі на початку ХХ ст. Вона передбачає розв'язання наступних завдань: проаналізувати ступінь участі населення у кооперативах різного напрямку діяльності, охарактеризувати матеріальний, соціальний рівень членів товариств, їх стать, вік, національність та освіту.

На початку ХХ ст. найбільшого розмаху у регіоні набула кредитна кооперація. На 1 січня 1905 р. безпосередню участь в ній брали близько 74 тис. мешканців Півдня України. Позитивні результати діяльності кредитних товариств заохочували до участі у них все більше населення. І вже на початок 1914 р. кількість пайщиків південноукраїнських кредитних і ощадно-позичкових товариств дорівнювала близько 567,1 тис. осіб, тобто в 7,6 разів більше, порівняно з попереднім періодом. В умовах війни кількість членів південноукраїнських кредитних кооперативів продовжувала зростати з меншою інтенсивністю. На 1 січня 1917 р. у кредитній кооперації безпосередньо брали участь біля 580 тис. членів [7].

Значна частина населення регіону брала участь у споживчій кооперації. На початку 1905 р. – близько 62 тис. осіб. На 1 січня 1912 р. кількість членів споживчих товариств складала понад 80 тис. осіб. Високі ціни, продовольчий дефіцит в умовах війни сприяли збільшенню кількості членів споживчих товариств. Автором

підраховано, що на початок 1917 р. членами споживчих товариств були близько 255 тис. мешканців регіону [8].

Кількість членів сільськогосподарських кооперативів не була такою великою, як у кредитних або споживчих. У середньому на одну таку організацію припадало близько 100 членів [9]. Значно меншою була кількість членів спеціалізованих сільськогосподарських товариств та артільей. Так, Черноглазівське та Столипінське молочні товариства Катеринославщини мали в своєму складі відповідно 20 та 11 членів [10, 6].

На основі вищенаведених даних автором було зроблено припущення, що на початок 1917 р. на Півдні України безпосередньо членами різних кооперативів було близько 10 % населення регіону. Найбільший відсоток кооперування спостерігався в кредитній кооперації – 6 % [11]. Особливо високим він був у Бердянському повіті Таврійської губернії. На 1910 р. участь у ній брали 30,4 % його населення, в 1914 р. цей показник збільшився до 53,8 %, а в 1917 р. досяг позначки 57,8 % [12, 30].

Відсоток участі населення Півдня України у споживчій кооперації складав близько 2,5 % [11]. Проте, в окремих місцевостях він був значно більшим. Так в населених пунктах Херсонської губернії у споживчій кооперації участь брали від 0,9 до 28,75 % мешканців [13, 1-91]. Членами сільськогосподарських кооперативів та артільей різного напрямку діяльності на початок 1917 р. були близько 1,5 % населення регіону [14].

Слід зауважити, що у товаристві членом був лише один представник від родини. Враховуючи, що середньостатистична родина за даними «Статистического справочника Таврической губернии» 1915 р. складалася з 5 осіб, можна припустити, що у кооперативному русі напередодні Лютневої революції опосередковано брали участь близько 4 млн. мешканців, тобто більше третини всього населення регіону [15, 35].

У порівнянні з іншими регіонами України, зайнятість населення досліджуваного краю у кооперації була значною. Так, наприклад, на початку 1914 р. члени кредитних і ощадно-позичкових кооперативів трьох південноукраїнських губерній склали 31 % від їх загальної кількості в Україні, у той час як на Лівобережжі цей показник становив 18 % [16].

Найбільш репрезентованим у кооперації соціальним прошарком суспільства було селянство, а саме близько 80 – 90 % членів кредитних, сільськогосподарських, споживчих кооперативів. Так, станом на початок 1913 р. селяни склали 86,5 % від загальної кількості членів кредитних кооперативів Півдня України. Інші категорії населення були представлені в кредитних кооперативах значно менше, зокрема 1,6 % склали ремісники, 1,3 % – робітники, 1 % – представники інтелігенції, 0,9 % – торговці, 0,7 % – промисловці, 8 % – особи, які займалися підсобними заняттями [17, 62]. На відміну від інших регіонів України, на Півдні діяв значний відсоток робітничих споживчих товариств, з переважно робітничим соціальним складом членів.

До кооперативного руху активно долучалися представники інтелігенції, особливо вчителі, священики, секретарі земських управ, агрономи, лікарі. Хоча в складі кооперативних товариств вони чисельно поступалися особам інших соціальних категорій, інтелігенція була найбільш дієвою групою. Як правило, саме її представники виступали засновниками кооперативних товариств, очолювали їх, входили до управляючих органів.

У кооперації участь брали різні за матеріальним забезпеченням особи, проте, основу цих організацій складали середні за матеріальним достатком та заможні члени. На це вказують дані обстеження з кількості землі, худоби у власності членів кооперативних товариств,

порівняно з цими ж показниками по всьому населенню регіону. Показовим є обстеження земельного забезпечення членів 18 сільськогосподарських кооперативів Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії. Лише 7 % членів цих товариств та громад були безземельними (більшість з них склали представники інтелігенції), 43 % володіли землею площею до 10 дес., 50 % – більше 10 дес. Натомість в усьому повіті лише 6,7 % населення мали у власності більше 10 дес. землі і 90,4 % – до 10 дес. та 2,9 % мешканців вказаного повіту не володіли земельними наділами. Разом з тим члени кооперативів також мали в своєму господарстві 1 – 3 корови, 2 – 4 коней та іншу худобу [18, 6-8].

Забезпечених осіб в кооперації приваблювала можливість примноження своїх статків, розвитку господарства шляхом отримання кредитів, здійснення через кооперативи посередницьких операцій, оренду сільськогосподарської техніки тощо. У кооперативних товариствах брали участь і малозабезпечені категорії населення. Ремісникам, підсобним працівникам на початку XX ст. було складно конкурувати з великими капіталістичними компаніями. Для того, щоб мати можливість працювати, вони об'єднувалися в артілі, де на спільні кошти купували необхідне обладнання, винаймали приміщення і спільно виконували роботу. На Півдні України діяло різноманіття артільей, близько 35 різних спеціальностей, серед них артілі вантажників, будівельників, посильних, офіціантів, артілі зі спільного обробітку землі, переробки і продажу молочної продукції [19].

Слід відзначити, що з початком Першої світової війни у кооперативному русі більш помітними стали процеси соціальної диференціації і більш чіткого виділення кооперативів за матеріальним і соціальним статусом їх членів [4, 38-39].

Хоча суттєвих обмежень для вступу до того чи іншого кооперативу не існувало, більшість членів кооперативних товариств були чоловіками, жінки у їх складі займали лише від 1 до 3 % [2, 154]. Разом з тим на Півдні діяли і суто жіночі кооперативи. Зокрема в Одесі працювало ремісничі і споживче товариство «Співдружність російських модисток». Засновницями та активними учасницями цього товариства були міщанки М. Погрібна, О. Гачкова, О. Поташова [20, 1-10].

Виходячи з даних звіту економічного відділу Верхньодніпровського повіту, можна дійти висновку, що членами кооперативних товариств переважно були чоловіки у віці 20 – 40 років (77 %), другу за кількістю категорію склали особи віком від 40 і старше (21 %), найменше у кооперативах були представлені члени віком до 20 років (1 %) [18, 3-8]. Причиною пасивності молоді в діяльності кооперативів була заборона участі у них неповнолітніх, а також традиція, за якою керував усіма справами в родині старший чоловік.

У літературі не висвітленим залишається питання рівня освіти членів кооперативного руху. Слід зауважити, що Росія наприкінці XIX – на початку XX ст. посідала найнижчі позиції серед інших держав за показником освіченості населення. У країні на 100 мешканців лише 21,1 % вміли читати і писати, натомість у Франції – 97, Італії – 51,5 %. Подібною була ситуація й у досліджуваному регіоні [15, 54-55].

У порівнянні з показниками серед усього населення, відсоток участі у кооперативах неосвічених осіб був дещо меншим. Так, показник неписьменних членів на початку 1913 р. у сільськогосподарських кооперативах регіону складав лише 10 %, з коліваннями від 0 до 20 % в окремих товариствах [18, 6]. Можна припустити, що у споживчих товариствах, особливо робітничих, та артільей показники щодо освіченості членів були значно нижчими, оскільки соціальну основу цих організацій скла-

дали незаможні особи, більшість з яких не могли дозволити собі отримати освіту.

Населення Півдня України, через особливості заселення, у національному плані досить різноманітне. Все ж найбільш численну групу склали українці. За даними перепису 1897 р. вони налічували близько 60 % мешканців регіону, 19 % склали росіяни, 5,2 % – німці, 3 % – євреї, 2,8 % – греки, 2 % – болгары, 4,6 % – татари та ін. [15, 14].

Характерною була і національна приналежність членів південноукраїнських кооперативів. Більшість була українцями. У кооперативному русі на Півдні України також брали участь росіяни, євреї, німці, болгары. Діяли і суто національні кооперативи. Зокрема на початок 1912 р. у регіоні були відкриті 53 єврейські кредитні кооперативи [21, 7]. У Таврійській губернії в німецьких та болгарських поселеннях діяли національні кредитні кооперативи [22, 20].

Таким чином, на початок 1917 р. членами кооперативів регіону були близько 850 тис. осіб, разом з членами родин у русі брали участь до 4 млн. мешканців регіону, що становив третину від їх загальної кількості. Найбільш чисельними були кредитні кооперативи. За кількістю членів у них південноукраїнські товариства займали провідні позиції серед інших регіонів держави. Більшість кооперативів регіону, як і всієї країни, були сільськими. Селяни в їх складі становили близько 90 %, решта 10 % – представники місцевої інтелігенції, службовці, міщани, робітники та інші.

Основу кооперативних товариств складали особи середнього рівня достатку та заможні. Більшість членів робітничих споживчих товариств та артілей були людьми малозабезпеченими та такими, які мали середні статки. На Півдні України, як загалом і по всій країні, основну масу членів кооперативів становили чоловіки 20 – 40 років. Серед членів кооперативів був незначний відсоток жінок та неписьменних осіб. У регіоні діяли також національні єврейські, болгарські кооперативи.

1. Прокопович С.Н. Кооперативное движение в России его теория и практика. – М., 1913.
2. Хейсин М.Х. Кредитная кооперация в России (исторический очерк и современное положение). – Пг., 1919.
3. Стопневич Б. Споживча кооперация на Україні (спроба історико-статистичного начерку). – Полтава, 1919.
4. Пожарський П. Соціальний склад української кооперативної: історико-статистичний нарис. – К., 1928.
5. Марочко В.І. Українська селянська кооперация: історико-теоретичний аспект (1861 – 1929). – К., 1995.
6. Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – Черкаси, 2003.
7. Визначено на основі: Отчет о состоянии кредитных товариществ ссудо-сберегательных товариществ и земских касс мелкого кредита по данным на 1 января 1911 г. – СПб., 1912. – С. 42 – 255; Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1909 г. – Херсон, 1911. – С. 143, 146; Статистический справочник Таврической губернии. – Симферополь, 1915. – С. 46 – 137; Ежегодник России за 1906. – СПб., 1907. – С. 193 – 194; Зак С. Кредитная кооперация в России за 10 лет // Вестники кооперации. – 1916. – № 6. – С. 43; Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. – Пг., 1917. – С. 558 – 567.
8. Визначено на основі: Стопневич Б. Вказ. пр. – С. 101 – 103; Хейсин М.Х. Указ. соч. – С. 160; Кооперация на Всероссийской выставке 1913 г. в Киеве. – К., 1914. – С. 24 – 25; ЦДІАУ. – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 413.
9. Визначено на основі: Отчет о деятельности Херсонской уездной земской управы по агрономическому отделению за 1913 г. – Херсон, 1914. – С. 104 – 106; Отчет об оказании земской агрономической помощи

населению Ананьевского уезда за 1913 г. – Ананьев, 1915. – С. 13 – 56; Отчет по экономическому отделу Верхнеднепровского уезда земской управы за 1913 г. – Верхнеднепровск, 1914. – С. 3 – 4; ЦДІАУ. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 2486. – Арк. 38 – 39.

10. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1363.
11. Визначено на основі: Ежегодник России за 1905 г. – СПб., 1906. – С. 40; Ежегодник России за 1906. – СПб., 1907. – С. 193 – 194; Отчет о состоянии кредитных товариществ ссудо-сберегательных товариществ... – С. 42 – 255; Отчет по экономическому отделу Верхнеднепровского уезда...; Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811 – 1913 гг.): статистический очерк. – М., 1956. – С. 28, 29, 44; Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России... – С. 558 – 567; ЦДІАУ. – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 413.
12. 25 років будівництва сільськогосподарської і кредитної кооперативної до 25-річного ювілею життя і діяльності Бердянського сільського кредитного союзу 1902 – 1907 рр. / За ред. О. Одінцова. – Х., 1927.
13. ЦДІАУ. – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 413.
14. Визначено на основі: Кооперация на Всероссийской выставке 1913 г. в Киеве... – С. 123 – 125; Отчет по экономическому отделу Верхнеднепровского уезда... – С. 4; Отчет об оказании земской агрономической помощи... – С. 32.
15. Статистический справочник Таврической губернии. – Симферополь, 1915.
16. Визначено на основі: Рашин А.Г. Население России... – С. 44; Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России... – С. 558 – 567.
17. Кооперация на Всероссийской выставке 1913 г. в Киеве...
18. Отчет по экономическому отделу Верхнеднепровского уезда...
19. Визначено на основі: Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2894а. – Арк. 3 – 91; ДАОО. – Оп. 7. – Спр. 370. – Арк. 2 – 270; ЦДІАУ. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 2226. – Арк. 87 – 93.
20. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 222. – Арк. 59.
21. Кооперация среди евреев (по данным 1911 и 1912 гг.) / Ред. И. Блюм, Л. Зак. – СПб., 1913.
22. Тотоміанц В. Ф. Кредитная кооперация в России // Вестник кооперации. – 1910. – Кн. 3.

Piatnyts'kova I.W. The participation of the Southern Ukraine population in the cooperative movement at the beginning of the XX century. The article is devoted to the cooperative movement in the Southern Ukraine in the beginning of the twentieth century. The author has defined the number of people who took part in various companies, has analysed their social status, financial level, level of education, age and sex.

Key words: cooperation, cooperative community, social structure.

I. О. Шандра

ФОРМУВАННЯ ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ З'ЇЗДІВ СУДНОВЛАСНИКІВ ЧОРНОМОРСЬКО-АЗОВСЬКОГО РАЙОНУ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглядаються умови виникнення та формування структури з'їздів судновласників Чорноморсько-Азовського району, основні принципи та напрями їх роботи, співпраця з іншими підприємницькими установами на початку ХХ ст.
Ключові слова: з'їзди судновласників, Комітет з'їздів, представницька організація, каботаж.

З розвитком мореплавства у світі розпочалися глобальні перетворення: людство отримало повне уявлення про нашу планету, водний простір Землі перетнули морські маршрути, найвіддаленіші місцевості одержали транспортний зв'язок. Завершилася епоха, коли народи жили відокремлено, почалося формування міжнародної торгівлі та єдиного світового простору.